

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 6, Issue 1, 2023

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Mchango wa Mofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili

Noah Munda Majele^{1*}, Eric W. Wamalwa¹ & Benson Sululu Simiyu¹

¹ Chuo Kikuu cha Kibabii, S. L. P. 1699 -50200, Bungoma, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6102-1022>; Barua pepe ya mawasiliano: noahmajele75@gmail.com

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/jammk.6.1.1227>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

24 Mei 2023

Istilahi Muhimu:

*Mofonolojia,
Kiduruma,
Ujifunzaji na
Mwingiliano.*

Makala haya yamedadavua mchango wa mofonolojia ya Kiduruma kwa ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili katika shule za msingi za kaunti ya Kwale nchini Kenya. Nadharia ya Fonolojia Zalishi Asilia iliyoasisiwa na Joan Hooper (1971) iliongoza utafiti. Mkabala wa kithamano na muundo wa kiethinografia ulitumiwa katika uchunguzi. Data ilikusanywa kutokana na insha za wanafunzi kwa kutumia mwongozo wa uchanganuzi wa yaliyomo. Matokeo yalionesha kuwa kuna mwingiliano katika vipengele vya mofonolojia ya Kiduruma na Kiswahili, hali inayoleta uwezekano wa kuendeleza ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili kwa kutumia mofonolojia ya Kiduruma. Imebainika kwamba ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili kama vile fonimu, miundo ya silabi, ngeli, nyakati mbalimbali na mnyambuliko wa maneno unaweza kufaidi kutokana na mofonolojia ya Kiduruma. Kutokana na matokeo hayo, uchunguzi huu unapendekeza kwamba, katika eneo la utafiti ambapo asilimia kubwa ya wanafunzi ni Waduruma, mofonolojia ya Kiduruma inaweza kutumiwa kama wenzu wa ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili.

APA CITATION

Majele, N. M., Wamalwa, E. W. & Simiyu, B. S. (2023). Mchango wa Mofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili *East African Journal of Swahili Studies*, 6(1), 165-179. <https://doi.org/10.37284/jammk.6.1.1227>.

CHICAGO CITATION

Majele, Noah Munda, Eric W. Wamalwa and Benson Sululu Simiyu. 2023. "Mchango wa Mofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies* 6 (1), 165-179. <https://doi.org/10.37284/jammk.6.1.1227>.

HARVARD CITATION

Majele, N. M., Wamalwa, E. W. & Simiyu, B. S. (2023) "Mchango wa Mofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili", *East African Journal of Swahili Studies*, 6(1), pp. 165-179. doi: 10.37284/jammk.6.1.1227.

IEEE CITATION

N. M. Majele, E. W. Wamalwa & B. S. Simiyu, "Mchango wa Mofofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili", *EAJSS*, vol. 6, no. 1, pp. 165-179, May. 2023.

MLA CITATION

Majele, Noah Munda, Eric W. Wamalwa and Benson Sululu Simiyu. "Mchango wa Mofofonolojia ya Kiduruma kwa Ujifunzaji wa Sarufi ya Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 6, no. 1, May. 2023, pp. 165-179, doi:10.37284/jammk.6.1.1227.

UTANGULIZI

Kiduruma ni mojawapo ya lahaja za kimijikenda (Griffiths, 1935). Wazungumzaji wa lahaja ya Kiduruma huzungumza Kimijikenda, lahaja nyingine za kimijikenda zikiwa Kidigo, Kigirama, Kiribe, Kirabai, Kichonyi, Kijibana, Kikauma, na Kikambe. Wazungumzaji wa Kiduruma hukaribiana sana na wale wa lahaja ya Kidigo japo kuna tofauti katika mnyambuliko wa vitenzi.

Willis (2018) na Walsh (1992) wanataja Kiduruma kama lahaja ya Kimijikenda ambayo inakaribiana na lugha ya Kiswahili kikanuni na kiruwaza kuliko lahaja nyingine za Mijikenda. Ina maana kuwa Kiduruma kina mfanano wa karibu sana na lugha Kiswahili. Waduruma wanapatikana mashambani kutoka pwani ya Bahari ya Hindi ya Kenya pamoja na barabara kuu ya Nairobi-Mombasa kusini kuelekea hadi mpakani mwa Kenya na Tanzania (Willis, 2018). Eneo lao liko na mkao wa pambetatu yaani Taru, Mazera, na hata Lungalunga kwenye mpaka wa nchi ya Kenya na Tanzania.

UHAKIKI WA MAANDISHI

Mofofonolojia ya lugha ya kwanza (L1) inaweza kuwa wenzu wa kujifunza vipengele kama vile sarufi ya lugha pili (L2). Khasinah (2014) anaeleza kuwa, ili mwanafunzi aweza kujifunza miundo ya L2 kwa urahisi lazima kuelewa mofofonolojia ya lugha yake ya kwanza. Hii inaamanisha kuwa, mwingiliano kati ya mofofonolojia ya L1 na L2 unaweza kusaidia katika ujifunzaji. Kama mofofonolojia ya lugha mbili inakaribiana, ni rahisi kwa kutumia mojawapo kujifunza sehemu ya L2.

Garrett & Blevins (2018) wanasema kuwa, katika kuoanisha vipengele vya lugha kama vile fonolojia

na mofolojia, mwanafunzi anaweza kujifunza lugha kwa urahisi. Wanasisitiza kuwa, mofofonolojia ya lugha mbili ikifafanuliwa vizuri, basi ni rahisi kutumia vipengele vya lugha moja katika kujifunza lugha nyingine. Walichunguza mofofonolojia katika Kiingereza na wakabainisha kuwa, jamii lugha ambayo inahusu lugha ya kufanana na Kiingereza inaweza kufaidika katika uchambuzi na ujifunzaji wa vipengele vyake kwa kulinganisha mofofonolojia ya lugha mbili.

Lugha inaweza kuingiliana katika mofofonolojia yake katika michakato ya kimofofonolojia (Sharabil, 2017). Katika kulinganisha mifanyiko ya kimofofonolojia ya Kipemba cha kaskazini na kusini, Sharabil (2017) alibaini kuwa mwingiliano katika lahaja hizi ulitokea katika mifanyiko kama vile udondoshaji, usilimisho, na ukakaishaji. Hali hii inaonesha kuwa, kutokana na mwingiliano wa Kipemba cha kaskazini na kusini, tunaweza kutumia Kipemba cha kaskazini katika kujifunza vipengele vya Kipemba cha kusini. Ijapokuwa, utafiti huo ulilinganisha tu mofofonolojia ya lahaja ya Kipemba cha kaskazini na cha kusini, mwingiliano huu unaweza kutumia lahaja ya kusini katika kujifunza lahaja ya kaskazini. Hii inamaanisha kuwa, vipengele vya mofofonolojia vya lugha L1 vinaweza kusaidia katika ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya L2.

Mifanyiko ya mofofonolojia ya lugha anayojua mwanafunzi yaweza kuwa muhimu katika kujifunza vipengele vya lugha kama vile uundaji wa silabi, mpangilio wa foni katika maneno, njeo na hata unyambulishaji wa maneno katika L2 (Manundu, 2019). Ijapokuwa Manundu (2019) alishughulikia athari hasi za mofofonolojia ya Kisomali kwa ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili,

kulidhihirika uhamishaji wa miundo na maumbo kutoka Kisomali hadi Kiswahili. Uhamishaji huu wa mofonolojia ya Kisomali hadi kwa Kiswahili unaweza kutumiwa katika ujifunzaji wa vipengele vya kisarufi katika Kiswahili.

Mofonolojia inachunguza jinsi sauti zinavyoundwa na kutumika katika lugha, na inaangalia vipengele kama vile silabi, sauti za kawaida, na mitindo ya matamshi. Kwa mfano, kwa kutumia mofonolojia ya Kiduruma, wanafunzi wa Kiswahili wanaweza kuelewa vizuri jinsi sauti zinavyoundwa katika lugha hiyo. Mofonolojia ya L1 inapofanuliwa, inakuwa rahisi kuitumia ili kujifunza vipengele vya sarufi ya L2.

Larsen-Freeman & Anderson (2011) wanaeleza kuwa, vipengele vya mofonolojia vinaweza kutumiwa katika ujifunzaji wa sarufi ya lugha ya pili kwa kutumia mbinu mbalimbali kama vile ujifunzaji kupitia kutafsiri lugha, mbinu ya ujifunzaji wa moja kwa moja, mbinu ya mwalimu aliyekimya darasani na ujifunzaji na ufundishaji wa kuwapa wanafunzi kazi ili kujifanyia. Mbinu za ufundishaji na ujifunzaji zilizopendekezwa na Larsen-Freeman & Anderson (2011) zinaweza kufikiwa ikiwa vipengele mahususi vya sarufi ya Kiswahili vinazingatiwa katika ujifunzaji. Katika kudavua mchango wa mofonolojia ya Kiduruma katika ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili, tuliongozwa na maoni ya Larsen-Freeman & Anderson (2011) kuhusu mbinu za ufundishaji na ujifunzaji.

NADHARIA YA UTAFITI

Uchunguzi huu uliongozwa na nadharia ya Fonolojia Zalishi Asilia (FZA) ambayo iliasisiwa na Joan Hooper (1971). Nadharia ya FZA huchunguza maumbo ndani ya maneno ili kupunguza udhahania. Nadharia hii ina uwezo wa kuonesha muundo ndani wa neno kutoka kwa muundo wa nje. Hii ina maana kwamba miundo ndani ya meneno hayo inatarajiwa na kwa hivyo inastahili kuonekana katika miundo nje ili iweze kukubalika kama muundo ndani sahihi.

Nadharia hii ilitumiwa kupitia mhimili wa kanuni za kifinolojia. Kanuni za kifinolojia zilitumika katika kurejelea kategoria za kisintaksia kama vile njeo, hali ya wingi wa maneno kama vile, nomino, vitenzi au maneno dhahania ili kubainisha mwingiliano wa Kiduruma na Kiswahili katika vipengele vya kifinolojia kama vile uundaji wa maneno, wingi katika nomino, vitenzi na nomino dhahania.

MBINU ZA UTAFITI

Utafiti huu ulitumia mkabala wa kithamano na muundo wa kiethinografia kwa kuwa unahusu lugha. Kundi lengwa katika utafiti huu lilikuwa wanafunzi wa gredi ya tano katika shule za msingi katika Kaunti ndogo ya Kinango. Watafitiwa waliteuliwa kutoka wadi zote saba za kaunti ndogo ya Kinango. Wadi za kaunti ndogo ya Kinango ni Ndavaya, Puma, Macknonn, Chengoni-Samburu, Kinango, Kasemeni na Mwavumbo. Wango la utafiti lilikuwa wanafunzi 5060. Hata hivyo, wanafunzi 357 kutoka shule za msingi za umma waliteuliwa kwa kutumia usamplishaji nasibu. Watafitiwa waliteuliwa kupitia vigezo vya kuteuwa sampuli vya Saunders et al. (2009). Data ilikusanywa kwa kutumia uandishi wa insha, kuchanganuliwa kupitia kifaa cha mwongozo wa uchanganuzi wa yaliyomo na kuwasilishwa kupitia majedwali, michoro na maelezo.

MATOKEO NA MJADALA

Utafiti huu ulibainisha kuwa kuna mwingiliano katika mofonolojia ya Kiduruma na Kiswahili katika vipengele vya ngeli, njeo, miundo ya silabi, mnyambuliko wa maneno, fonimu za lugha husika na kurahisisha ufasili wa ujumbe, mwingiliano huu unaweza kuleta mchango katika ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili. Ikiwa lugha mbili zinafanana katika vipengele vya kimofolojia, kuna uwezekano wa lugha hizo mbili kuendelezana (Bell, 2007). Kwa kuwa Kiduruma na Kiswahili huingiliana katika vipengele vya kimofonolojia, basi Kiduruma kama lugha huenda kikawa na mchango katika ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili.

Ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili kwa kutumia mofofonolojia ya Kiduruma haujakuwa ukizingatiwa na walimu darasani. Kwa hivyo, katika makala haya tumeonesha kwa kufuata misingi ya Larsen-Freeman & Anderson (2011) namna ambavyo mofofonolojia ya Kiduruma inaweza kutumiwa kama wenzu wa ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili. Katika sehemu hii tumedondoa vipashio mahususi vinavyoweza kutumiwa katika ujifunzaji na kupendekeza jinsi mwalimu anaweza kufundisha au kuelekeza ujifunzaji wa vipengele hivyo. Vifuatavyo ni vipengele vya ujifunzaji na mapendekezo ya jinsi ya kuelekeza ufundishaji na ujifunzaji darasani:

Kuoanisha Fonimu za Kiswahili na Kiduruma

Ujifunzaji na ufundishaji wowote katika lugha huanzia kwa kipengele cha fonimu. Ujifunzaji wa lugha kupitia fonimu ni muhimu kwa kuwa unawasaidia wanafunzi kuelewa jinsi maneno yanavyotamkwa na kuandikwa kwa usahihi (Otiende, 2013). Hali hii ni muhimu hasa kwa wanafunzi wanaojifunza lugha ya pili ambao wanajaribu kujifunza jinsi ya kutamka sauti zinazotofautiana na lugha yao ya asili. Ufundishaji kupitia fonimu unaweza kujumuisha kazi kama vile kuwaelekeza wanafunzi jinsi ya kutamka sauti tofauti tofauti, jinsi ya kutumia sauti hizo kwa usahihi katika maneno na jinsi ya kusoma na kuandika maneno yanayotumia sauti hizo.

Matokeo yalionesha kuwa, Kiswahili na Kiduruma hutumia mbinu sawia za kuoanisha fonimu ili kuunda maneno. Kwa mfano, neno [pua] la Kiswahili na [pula] la Kiduruma. Mbinu hii ya kuoanisha fonimu ili kuunda maneno katika lugha inaweza kutumiwa kama wenzu wa ujifunzaji.

Mbinu zinazotumiwa katika kurejelea neno katika Kiswahili ni sawa na zile za Kiduruma kwani maneno 44 yalionesha utaratibu maalumu wa upangaji wa fonimu ili kuunda neno, hali ambayo inaonesha uwezekano wa kuendeleza ujifunzaji baina ya Kiswahili na Kiduruma. Vilevile, kuna

mbinu maalumu zinazotumiwa katika kuoanisha fonimu ili kuunda neno lenye maana hali ambayo ilidhihirika kutokana na maneno 120 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Fonimu zinavyopangwa na kurejelewa katika matamshi ya Kiswahili ni sawia na fonimu hizo zinavyoanishwa ili kuunda maneno katika Kiduruma. Kwa mfano, kwa kurejelea neno la Kiswaili [njoo], neno hilo hutamkwa kama [nzoo] katika Kiduruma. Hali hii inaleta mwingiliano ambao unaweza kuchangia ufundishaji wa fonimu za Kiswahili na Kiduruma.

Isitoshe, katika kutamka, ala zinazohusika na tabia ya sauti katika utamkaji hufanana hali iliyodhihirika kutokana na maneno 112 ya wanafunzi wasiozungumza Kiduruma, hali inayodhihirisha mwingiliano katika Kiduruma na Kiswahili. Mwingiliano katika konsonanti unatokana na hali kuwa konsonanti za Kiswahili na Kiduruma hutamkwa kwa njia sawia kupitia kwa tabia ya sauti katika utamkaji, ala za kutamkia na hata namna ya kutamka konsonanti hizo. Utamkaji wa konsonanti nyingi katika Kiswahili unafanana na ule wa Kiduruma hali ambayo inaweza kuleta mfanano ambao unaweza kuchangia ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili.

Vilevile, data ilionesha kuwa kuna mfanano katika sifa za mkao wa ala za kutamkia kama vile mkao wa midomo, mwinuko wa ulimi, mahali pa kutamia na utamkaji wa irabu hali iliyodhihirika kutokana na maneno 189 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Kwa mfano, katika Kiduruma na Kiswahili irabu /ɔ/ hutamkwa nyuma ya ulimi, nusu chini na ikiwa midomo imeviringwa. Vilevile, irabu /i/ hutamkwa mbele ya ulimi, juu na hutamkwa kama midomo imetandazwa. Kwa hivyo, utafiti huu ulibaini kuwa kuna mwingiliano kati ya irabu za Kiswahili na za Kiduruma kuhusu mahali pa kutamkia irabu, mwinuko wa ulimi wakati wa matamshi na mkao wa mdomo wakati wa matamshi. Mwingiliano huu unaweza kusaidia katika ujifunzaji kwani mwanafunzi mwenye umilisi wa Kiduruma kuhusu utamkaji wa irabu anaweza

kutumia ujuzi huo wa Kiduruma katika kujifunza sarufi ya Kiswahili.

Isitoshe, data ilionesha mfanano katika nusu irabu za Kiswahili na Kiduruma kwani maneno 80 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha mfanano katika nusu irabu za Kiswahili na Kiduruma. Katika Kiswahili na Kiduruma kuna nusu irabu mbili pekee yaani /w/ na /j/. /w/ hutamkwa midomo ikiwa wazi katika Kiswahili na Kiduruma ilihali /j/ hutamkwa kwenye kaaka gumu. Mfanano huu wa lugha hizi mbili katika kurejelea nusu irabu huleta mwingiliano ambao unaweza kusaidia katika ujifunzaji ambapo mwanafunzi Mduruma mwenye umilisi wa lugha yake kuhusu sauti irabu za Kiduruma anaweza kutumia ujuzi huo katika kujifunza sarufi ya Kiswahili kwa kutumia uzoovu wa kuzitamka sauti za Kiduruma katika utamkaji wa sauti za Kiswahili.

Tunapendekeza kuwa, katika ufundishaji darasani, mwalimu anaweza kuelekeza ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili kwa kutumia mwingiliano wa fonimu za Kiduruma na Kiswahili kwa kupitia njia mbalimbali. Kwanza, mwalimu aanda chati yenye fonimu za Kiduruma na za Kiswahili, awasome wanafunzi fonimu hizo kwa sauti huku wanafunzi wakisikiliza kwa makini. Kisha, mwalimu awaagize wanafunzi kutaja/kutamka fonimu za Kiduruma na Kiswahili ambazo wanazijua ili kuimarisha matamshi ya wanafunzi. Baadaye, mwalimu awaongoze wanafunzi kusoma fonimu kwenye chati kwa sauti ili kujifunza namna ya kuzitambua zikiwa katika maandishi. Mwalimu awaongoze wanafunzi jinsi ya kutamka fonimu za Kiduruma kwa Kiduruma na kuwauliza waandike maneno yenye fonimu hizo katika Kiswahili.

Ujifunzaji kupitia Miundo ya Silabi

Ujifunzaji na ufundishaji wa miundo ya silabi za lugha ni muhimu katika kusaidia wanafunzi kuelewa sarufi ya lugha kwa ufasaha (Manundu, 2019). Ujifunzaji kupitia miundo ya silabi unahusisha kuelekeza wanafunzi jinsi ya

kuchanganua maneno kwa silabi zake na jinsi ya kuunda maneno kwa kutumia silabi hizo. Kwa wanafunzi wanaojifunza lugha mpya, hii inasaidia katika kutamka maneno kwa usahihi na kutambua idadi ya silabi katika maneno.

Matokeo ya utafiti huu yalionesha kuwa lugha ya Kiduruma na Kiswahili zinafanana katika uundaji wa silabi. Mathalan, miundo ya silabi ya Irabu (I) na Konsonanti Irabu (KI) ilijitokeza katika insha nyingi za wanafunzi. Hususan, maneno 304 ya wanafunzi yalionesha miundo ya silabi ya Irabu (I) na Konsonanti (K), Konsonanti na Irabu (KI) na Konsonanti, Konsonanti na Irabu (KKI). Kwa mfano maneno kama vile [taa], [kichwa], [chungwa]. Kisha, miundo ya silabi ya konsonanti na Irabu (KI) ilidhihirika katika insha za wanafunzi kwani maneno 134 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha maneno yenye miundo ya silabi ya konsonanti na irabu (KI). Maneno katika miundo hii yaliundwa kwa kufuata nisha Konsonanti na Irabu. Kwa mfano maneno kama vile [chia] na [choo].

Vilevile, kutokana na data, matokeo yalibainisha miundo ya silabi ya konsonanti pekee. Kwa mfano maneno kama vile [mtu] na [nyuchi]. Mathalan, katika Kiduruma na Kiswahili, miundo wa konsonanti pekee ulidhihirika kutokana na konsonanti nazali, na ving'ong'o. Hali hii ilibainika kupitia maneno 80 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma ambayo yalionesha maneno kama vile [nyere] na [ngo]. Pamoja na hayo, data ilionesha miundo ya Konsonanti, Konsonanti na Irabu (KKI). Kwa mfano, maneno kama vile [kinywaji] kama ilivyodhihirika katika maneno 65 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Hatimaye, ni miundo ya silabi ya Irabu pekee (I) kama ilivyobainika katika maneno 12 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Kwa mfano neno kama vile [oa] na [ola], mfanano huu unaweza kuchangia katika ujifunzaji darasani.

Bell (2004) alipendekeza ujifunzaji wa kuelewa. Wanafunzi wanastahili kuelekezwa vizuri ili

kujifunza. Ujifunzaji wa kueleza unawasaidia wanafunzi kujifunza kwa kutenda wenyewe. Kwa kuwa wanafunzi tayari wana ujuzi wa Kiduruma wa uundaji wa silabi, basi wanapoelekezwa vizuri wanaweza kujifunza miundo ya silabi ya Kiswahili

kwa urahisi. Kutokana na utafiti huu, miundo ya silabi kama vile I, K, KI na KKI inapatikana kote katika Kiswahili na Kiduruma kama inavyosawiriwa katika *Jedwali 1* hali inayoweza kutumiwa kama wenzu wa ujifunzaji.

Jedwali 1: Miundo ya silabi katika Kiduruma na Kiswahili

Silabi	Kiduruma	Kiswahili
Irabu pekee (I)	[Ima], [ola], [uya], [iha]	[Oa], [ua], [ita],
Konsonanti pekee (K)	[Ngoa], [njira], [Nyire]	[Mtu], [Nge], [Nchi]
Konsonanti na Irabu (KI)	[Chia], lau], [kui]	[Choo], [lia]
Konsonanti, Konsonanti na Irabu (KKI)	[Bafye], [fyola], [finyu]	[Kinywaji], [nywila]

Kutokana na jedwali hili ni dhahiri kuwa lugha ya Kiduruma na Kiswahili zinaweza kuingiliana katika upangaji wa silabi ili kuunda maneno. Hali hii inaweza kuchangia katika ujifunzaji wa vipengele vya sarufi katika lugha ya pili (Kiswahili). Wanafunzi wanaweza kufaidi kutokana na ujuzi ambao tayari wako nao wa miundo ya silabi katika Kiduruma ili kujifunza vipengele vya sarufi ambavyo hawavijui katika Kiswahili kwani kutokana na utafiti huu ilibainika kuwa, Kiduruma kinatumia muundo sawia na ya Kiswahili katika uundaji wa silabi zake. Katika Kiduruma muundo wa konsonanti wa KKI, silabi huundwa kwa mwambatano wa konsonanti mbili zikiishia na irabu. Kama ilivyo katika Kiswahili, Kiduruma kinadhihirisha miundo ya silabi ya hali hii katika nomino.

Mifano:

[Bafye] \$ba\$ \$fye\$ (bafye)

[Kinywa] \$ki\$ \$nywa\$

Tunapendekeza kuwa, katika ujifunzaji darasani, mwalimu anaweza kutumia vifaa vyenye sauti kama vile redio ili kufundishia miundo ya silabi. Ujifunzaji kupitia miundo ya silabi unaweza kusaidia katika kujua matamshi ya maneno (Akbar, 2007).

Darasani ujuzi wa silabi za Kiduruma unaweza kutumiwa katika ujifunzaji wa vitanza ndimi katika Kiswahili. Kwa kuwa wanafunzi wana uelewa katika utata katika matamshi kutoka kwa Kiduruma, yawezekana kutumia ujuzi huo ili kujifunza vitanza ndimi katika Kiswahili. Mwalimu aandae orodha ya maneno yenye utata katika matamshi ya silabi zake katika Kiduruma. Awasomee wanafunzi maneno hayo huku wakiyaandika katika madaftari yao. Kisha aelekeze wanafunzi kuyaandika ubaoni na kuonesha mipaka ya silabi katika maneno hayo. Baadaye, mwalimu awape wanafunzi maneno ya Kiswahili na kuwaelekeza kuyaandika na kuyatamka maneno hayo kutegemea na mapigo ya silabi na kuonesha mipaka ya silabi katika maneno hayo.

Ujifunzaji kupitia Ngeli

Ujifunzaji wa ngeli unahusisha kuwaelekeza wanafunzi jinsi na namna ya kutambua na kutumia ngeli tofauti tofauti za maneno kulingana na muktadha (Larsen-Freeman & Anderson, 2011). Ni muhimu kwa waalimu kuzingatia njia za kufundisha kupitia ngeli za lugha ili kuwasaidia wanafunzi kujifunza lugha kwa urahisi na kwa njia inayofurahisha.

Data ya utafiti huu ilionesha kuwa, kuna mwingiliano katika mpangilio wa aina za maneno kama vile nomino, vivumishi, vitenzi katika

makundi fulani katika Kiduruma na Kiswahili. Ulinganishi wa ngeli baina ya lugha ya Kiduruma na Kiswahili unaweza kuwa muhimu katika mchakato wa ujifunzaji, ufundishaji na matumizi ya sarufi ya Kiswahili (Agull, 2016). Hii ni kuwa kuna uwiano katika matumizi ya ngeli baina ya lugha Kiduruma na Kiswahili kimofonolojia. Maneno katika insha za wanafunzi yalionesha mpangilio wa aina za maneno kama vile nomino, vivumishi, vitenzi katika makundi fulani katika Kiduruma na Kiswahili, kwa mfano maneno kama vile ng'ombe, mtu, mtoto, kondoo hali ambayo ilionesha

mwingiliano katika ngeli za Kiduruma na Kiswahili. Mchango unaweza kudhihirika katika hali zifuatazo katika ngeli za Kiswahili na Kiduruma: hali ya kurejelea vitu vyenye uhai, majina yanayoweza kuambishwa na nomino za wingi.

Kwa kawiaida vitu vyenye uhai hupatikana katika ngeli ya A-WA katika Kiduruma na Kiswahili. Tazama *Jedwali 2* linaloonesha mifano ya maneno yanayoonesha ujifunzaji kupitia ngeli.

Jedwali 2: Mifano ya maneno yanayoonesha uhusiano katika ngeli

Kiduruma		Kiswahili	
Umoja	Wingi	Umoja	Wingi
Mutu unadza	Atu anadza	Mtu anakuja	Watu wanakuja
Mwanache unasisiga	Anache anasisiga	Mtoto anacheza	Watoto wanacheza
Ng'onzi udzefa	Ng'onzi zidzefa	Kondoo amekufa	Kondoo wamekufa

Kutokana na *Jedwali 2*, inabainika kuwa katika kuhusisha majina ya viumbe hai kama vile watu, wanyama, ndege na wadudu, Kiswahili na Kiduruma hufanana. Mfanano huu unaweza kurahisisha ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili kwa mwanafunzi wa Kiduruma kupitia mwingiliano katika kurejelea vitu vyenye uhai. Katika Kiduruma na Kiswahili kuna mpangilio maalumu ambao unatumiwa katika kuelezea kiumbe chenye uhai. Kupitia mfanano huu, mwanafunzi anaweza kuhamisha ujuzi wa kurejelea vitu vyenye uhai katika Kiduruma ili kujifunza vitu vyenye uhai katika makundi mbalimbali katika Kiswahili.

Tunapendekeza kuwa, katika ujifunzaji darasani, wanafunzi waelekezwe kupitia chati, ambapo mwalimu anaweza kuandaa chati ya majina ya Kiduruma yanayorejelea vitu vyenye uhai. Kisha kuwaelekeza wanafunzi kusoma maneno hayo kwa sauti darasani. Kisha, mwalimu adondoe viambishi vya upatanisho katika Kiduruma na kuviandika ubaoni. Halafu mwalimu awasaidie waanafunzi kuoanisha viambishi hivyo katika Kiswahili ambapo anaweza kuwauliza wataje nomino za

Kiswahili zenye vipashio hivyo. Mwalimu awaelekeze wanafunzi kuhamisha ujuzi wao wa kurejelea ngeli ya vitu vyenye uhai kwa Kiduruma ili waweze kutaja maneno katika Kiswahili yenye mwingiliano huo. Isitoshe, mwalimu anaweza kuandaa chati na kuiweka darasani. Chati hiyo iangazie vipashio vinavyoleta mwingiliano katika ngeli za Kiswahili na Kiduruma. Kisha awaelekeze wanafunzi kusoma vipengele hivyo darasani kila wakati ili kuimarisha uelewa wao.

Vilevile, data ilionesha mfanano katika kurejelea vitu visivyo na uhai. Kwa mfano [*chitu*] na [*chiya*]. Majina ya vitu visivyo na uhai katika Kiswahili hurejelewa katika ngeli ya KI-VI na katika Kiduruma, huanza kwa viambishi {KI-} au {CH-} (umoja) na {VI-} au {VY-} (wingi), hali inayodhirisha mfanano kati Kiduruma na Kiswahili kwani maneno 79 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha mfanano katika kurejelea vitu visivyo na uhai. Mathalani, umoja na wingi katika mpangilio wa maneno yanayorejelea vitu ambavyo havina uhai vinaonesha mwingiliano katika ngeli za Kiduruma na Kiswahili. Mwingiliano huu unaweza

kuchangia ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili. Mifano tazama *Jedwali 3* linaloonesha majina ya vitu visivyo na uhai.

Jedwali 3: Majina ya vitu visivyo na uhai

Kiduruma		Kiswahili	
Umoja	Wingi	Umoja	Wingi
Chiya	Viya	Chombo	Vyombo
Chinu	Vinu	Kinu	Vinu

Kutokana na mifano hii ni dhahiri kuwa, mwingiliano katika ngeli ya KI-VI ambao hurejelea majina ya vitu ambavyo havina uhai unaweza kuchangia katika ujifunzaji wa vipengele vya kisarufi katika lugha ya Kiswahili. Kwa mfano, mwalimu anaweza kutumia mwingiliano kwa kurejelea majina ya vitu ambavyo havina uhai katika Kiduruma ili kufunza Kiswahili.

Tunapendekeza kuwa katika ufundishaji darasani, mwalimu anaweza kutumia mwingiliano wa ngeli za Kiduruma na Kiswahili ili kufundisha viambishi ngeli kwa kuuuliza wanafunzi majina ya vitu katika Kiduruma na kuyaandika ubaoni. Kisha kuwaelekeza wanafunzi kuonesha viambishi vya umoja na wingi katika maneno hayo. Baadaye, mwalimu awaulize wanafunzi majina kwa Kiswahili na kuyaandika ubaoni kisha kuwaambia waaandike viambishi vya umoja na wingi katika madaftari yao. Kwa kuwa viambishi vya ngeli

vinavyorejelea majina ya vitu ambavyo havina uhai hufanana katika Kiduruma na Kiswahili basi utakuwa wenzo mzuri wa ujifunzaji.

Hamad (2011) anataja mchango wa ngeli za lugha asilia kwa lugha ya Kiswahili kwa kusema kwamba, miundo na mipangilio ya ngeli za lugha asili zinaweza kuchangia ujifunzaji wa ngeli za lugha ya pili. Hali hii pia imedhirika katika utafiti huu kupitia majina yaliyodondoshwa kutoka kwa insha za wanafunzi yaliyoambishwa katika lugha ya Kiduruma. Maneno katika insha za wanafunzi yalionesha mfanano katika uambishaji wa maneno katika Kiswahili na Kiduruma. Hali hii ilidhihirika kupitia umoja na wingi na nomino. Kwa mfano, [kichwa]-[vichwa] na [chuma]-[vyuma]. Uambishaji hapa ulidhihirika kupitia umoja na wingi wa maneno kwa mfano, katika Kiduruma neno [dzitso] ni kwa umoja na wingi wake ni [matso]. Tazama *Jedwali 4* kwa mifano zaidi.

Jedwali 4: Majina yaliyowasilishwa katika umoja na wingi kwa Kiduruma

Umoja	Wingi
[Kodza]	[Makodza]
[Dzitso]	[Matso]
[Chitswa]	[Vitswa]

Kutokana na mifano hii, ni dhahiri kuwa mofonolojia ya uambishaji wa maneno ya Kiduruma inadhihirisha mwingiliano katika kuambisha majina kwa umoja na wingi hali ambayo pia hutokea katika Kiswahili. Ujitokezaji huu unaweza kurahisisha ujifunzaji wa vipengele vya

kisarufi. Vilevile, data ilidhihirisha maneno ambayo yanaambishwa katika Kiswahili na Kiduruma, hali iliyotokana na uambishaji wa nomino katika hali ya umoja na wingi. Kwa mfano kodza-makodza na kichwa-vichwa kama ilivyodhihirika katika maneno 76 yaliyoandikwa na

wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. *Jedwali 5* linaonesha mifano zaidi katika Kiduruma na Kiswahili.

Jedwali 5: Majina yanayoambishwa katika Kiduruma-Kiswahili

Kiduruma		Kiswahili	
Umoja	Wingi	Umoja	Wingi
kodza	Makodza	jani	Majani
dzitso	matso	jicho	Macho
chitswa	Vitswa	kichwa	Vichwa

Kutokana na mifano katika *Jedwali 5*, ni dhahiri kuwa kuna mfanano kati ya Kiswahili na Kiduruma katika uambishaji wa nomino katika hali ya umoja na wingi. Hali ambayo inaweza kufaidisha ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili ikizingatiwa kuwa wanafunzi wanao umilisi wa vipengele vya sarufi ya Kiduruma kwa hivyo wanaweza kutumia mwingiliano huo katika kujifunza sarufi ya Kiswahili.

Katika mchakato wa ujifunzaji, tunapendekeza kuwa mwalimu anaweza kuandaa imla ambapo wanafunzi watamsikiliza kwa makini akitamka majina yanayoambishwa katika Kiduruma. Kisha, kwa kuwa uambishaji wa maneno katika Kiduruma na Kiswahili hufanana, basi awaelekeze wanafunzi kutafsiri maneno hayo kwa Kiswahili. Kwa kufanya hivyo, wanafunzi watakuwa na uwezo wa kutumia maneno ya Kiduruma na kuyatafsiri hadi kwa Kiswahili, hali ambayo inaweza kusaidia katika ujifunzaji. Vilevile, tunapendekeza mwalimu awaulize wanafunzi kutaja majina kwa Kiduruma. Ayaandike majina hayo ubaoni. Kisha awaulize wanafunzi kuyaandika ubaoni katika umoja au wingi kwa Kiduruma. Kisha mwalimu awaelekeze kuandika maneno kwa umoja na wngi katika Kiswahili. Mwishowe, aandae chati yenye maneno ya umoja na wingi kwa Kiswahili ili wanafunzi wajisomee kwa wakati wao.

Mifano kutoka maneno 136 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha mfanano katika kurejelea dhana za wingi katika Kiswahili na Kiduruma. Nomino za wingi kama vile maji,

muswa, *munyu* zilitumiwa katika Kiswahili na Kiduruma. Dhana ya wingi katika Kiswahili na Kiduruma hufanana, jambo linaloweza kurahisisha ujifunzaji wa vipengele vya kisarufi katika lugha ya Kiswahili. Nomino za wingi kama vile [maji], [nywele], [chumvi] zinawakilishwa kwa wingi pekee na wala hakuna umoja wake. Neno kama vile [maji] hatuwezi kuwa na umoja bali ni wingi tu kadhalika na [chumvi]. Kwa mfano, maneno [*munyu*] (chumvi), [*madzi*] (maji) na [*nyere*] (nywele) hayawezi kuwa na umoja bali yanarejelewa katika hali ya wingi tu. Kiduruma na Kiswahili huingiliana katika kurejelea nomino za wingi kwani maneno katika ngeli ya wingi hayawezi kutengwa na kuwekwa katika hali ya umoja. Hali hii inaweza kuleta mwingiliano ambao unaweza kutumwa kama wenzo wa ujifunzaji. Mwanafunzi aliye na umilisi wa Kiduruma katika kurejelea nomino za wingi anaweza kutumia ujuzi huo katika kujifunza nomino za wingi za Kiswahili.

Katika ujifunzaji darasani, tunapendekeza kuwa mwalimu anaweza kuwauliza wanafunzi wataje majina ya vitu amabvyo haviwezi kuwa na umoja katika Kiduruma kama vile [*nyere*] (nywele), [*madzi*] (maji), [*mitsanga*] (mchanga) na [*milatso*] (damu). Mwalimu aandike ubaoni majina hayo. Kisha, awaulize wanafunzi wataje majina ya vitu vyenye majina ya wingi pekee katika Kiswahili. Kwa kuwa majina ya nomino za wingi hufanana katika Kiduruma na Kiswahili basi itakuwa rahisi wanafunzi kuyatambua maneno ya aina hiyo katika

Kiswahili kutokana na ujuzi walio nao wa kurejelea majina hayo katika Kiduruma.

Mifano ya maneno katika insha za wanafunzi ilionesha mfanano katika kurejelea nomino za kitenzi jina. Katika Kiswahili na Kiduruma kiambishi {ku} kilipachikwa kabla ya mzizi wa kitenzi ili kuunda nomino. Kwa mfano nomino kama vile kupika [*kurya*], [kuimba] na [*kusisisga*] kama ilivyodhihirika katika maneno 12 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Vilevile, Kiduruma na Kiswahili hutumia kiambishi {ku} ambacho hupachikwa kwenye mzizi wa kitenzi ili kuunda nomino kitenzi jina, mifano kama vile {*ku*}-rima [kulima], {*ku*}-rira [kulia], {*ku*}-rya [kula]. Mwingiliano huu unaweza kumfaidi mwanafunzi anayezungumza Kiduruma kama lugha ya kwanza kwa kutumia ujuzi wa kuambisha vitenzi ili kuunda nomino za kitenzi jina ili kujifunza sarufi ya Kiswahili.

Kwa hivyo, tunapendekeza kuwa katika ufundishaji darasani, mwalimu anaweza kuelekeza ujifunzaji kwa kuandika vitenzi katika Kiduruma kwenye chati. Kisha, awaulize wanafunzi kusoma vitenzi hivyo. Awelekeze wanafunzi kupachika kiambishi {ku} katika mzizi wa vitenzi ili kuunda nomino. Mwalimu awaagize wanafunzi kutaja vitenzi katika Kiswahili na kuandika kwenye madaftari yao. Kisha, mwalimu awelekeze wanafunzi jinsi ya kupachika kiambishi {ku} katika vitenzi hivyo vya Kiswahili ili kuunda nomino za kitenzi jina. Kwa kuwa wanafunzi wana ujuzi wa kupachika kiambishi {ku} katika Kiduruma ili kuunda nomino kitenzi jina, basi watatumia ujuzi huo kujifunza uundaji wa nomino kitenzi jina katika Kiswahili.

Ujifunzaji wa Nyakati Mbalimbali

Ujifunzaji na ufundishaji wa nyakati mbalimbali ni muhimu sana katika kuelewa na kutumia mfumo wa lugha unaotumika kuelezea wakati wa matukio au hali tofauti kwa kuwa maana ya ujumbe pia inafungamanishwa katika wakati maalumu (Manundu, 2019). Ujifunzaji wa nyakati ni muhimu

kwani unahusisha kuwaelekeza wanafunzi jinsi ya kutambua na kutumia nyakati tofauti kulingana na muktadha wa matumizi.

Data ya utafiti huu ilionesha mfanano wa Kiduruma na Kiswahili katika kurejelea nyakati mbalimbali. Katika Kiduruma kuna nyakati na majira ambayo huwakilishwa kama ilivyo katika lugha ya Kiswahili. Kwa mfano, kulidhihirika mwingiliano katika viambishi vinavyorejelea wakati uliopita kwani maneno 120 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha mfanano katika kurejelea wakati uliopita. Kwa mfano, viambishi vinavyotumiwa kuonesha wakati uliopita katika Kiduruma hufanana na vile vya Kiswahili. Mfanano huu unaweza kuchangia kujifunza sarufi ya Kiswahili kwani mwanafunzi mwenye umilisi na ujuzi wa kurejelea wakati uliopita katika Kiduruma anaweza kuhamisha ujuzi huo ili kujifunza njeo katika Kiswahili. Tazama mifano ifuatayo:

Wakudza-Kiduruma Alikuza-Kiswahili

Waola –Kiduruma Alioza-Kiswahili

Ingawa vitenzi katika wakati uliopita hutumia kiambishi {LI} katika Kiswahili na {WA} katika Kiduruma, utaratibu wa kurejelea njeo za wakati uliopita hufanana. Katika Kiduruma kiambishi {WA} kimetumiwa kurejelea wakati uliopita, ijapokuwa kiambishi cha wakati huchukua nafasi sawa na kiambishi cha nafsi katika Kiduruma tofauti na Kiswahili. Kwa mfano, katika kiambishi hiki {WA} dhana mbili zinajitokeza. Kwanza, {WA} ni kiambishi cha wakati uliopita na {WA} hurejelea nafsi ya kwanza wingi.

Miongoni mwa mbinu za kufundisha kipengele hiki ni pamoja na kuandaa jozi ya maneno yenye viambishi vya nyakati katika Kiduruma. Kisha, mwalimu awesomee wanafunzi darasani huku wakisikiliza kwa makini. Mwalimu awahusishe wanafunzi ubaoni, awaoneshe viambishi hivyo katika Kiswahili. Kwa kuwa kuna mwingiliano katika viambishi vya nyakati mbali mbali katika Kiduruma na Kiswahili, basi itawawia rahisi

wanafunzi kutambua viambishi vya nyakati katika Kiswahili.

Katika kurejelea wakati ujao, kuna mwingiliano katika kuonesha kutendeka kwa kitendo. Hapa kitendo bado hakijatendeka ila kinachukuliwa kuwa kitatendeka wakati ujao. Katika Kiduruma wakati

ujao huwakilishwa kwa kiambishi {NDA} ila Kiswahili hutumia kiambishi {TA} kama ilivyobainika katika maneno 92 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma ambayo yalionesha mfanano wa viambishi vya kurejelea wakati ujao. Mifano katika *Jedwali 6* linaloonesha wakati ujao katika Kiduruma na Kiswahili.

Jedwali 6: Wakati ujao

Kiduruma	Kiswahili
Ndakwenda machero	Nitaenda kesho
Ndakupiga voro	Nitakupiga vibaya
Ndauya muhondo	Nitarudi mtondo

Katika ufundishaji darasani, tunapendekeza kuwa mwalimu aandae chati yenye jozi ya maneno yanayoonesha wakati ujao katika Kiduruma. Kisha awaulize wanafunzi kutaja maneno katika Kiswahili ambayo yanaonesha wakati ujao. Mwalimu ayaandike ubaoni maneno hayo. Kisha awaulize wanafunzi wasome kwa sauti ili kuimarisha stadi ya kusoma. Mwishowe, mwalimu awaulize wanafunzi kuandika vitenzi vitano vya Kiswahili katika madaftari vinavyoonesha wakati ujao, kisha watumie viambishi hivyo katika maneno hayo ili kuandika maneno ya Kiswahili.

Kuhusu njeo ya wakati uliopo, data ilionesha kuwa Kiswahili na Kiduruma hutumia kiambishi {NA} katika vitenzi ili kurejelea wakati uliopo. Kwa mfano, [naja] kwa Kiswahili na [nadza] kwa Kiduruma kama ilivyobainika katika maneno 77 ya wanafunzi wanaozungumza Kiduruma yalionesha mfanano katika viambishi vya kurejelea wakati uliopo. Hali hii inaonesha kuwa mwanafunzi mwenye ujuzi wa kurejelea wakati uliopo katika Kiduruma anaweza kuhamisha ujuzi huo katika Kiswahili hali ambayo inaweza kurahisisha ujifunzaji. *Jedwali 7* linaloonesha mifano zaidi kuhusu wakati uliopo katika Kiswahili na Kiduruma.

Jedwali 7: Wakati uliopo

Kiduruma	Kiswahili
Ninajita	Ninapika
Ninatina	Ninaruka
Ninaimba	Ninaimba

Katika ufundishaji, tunapendekeza kuwa mwalimu ayaandike ubaoni maneno yanayoonesha wakati ujao katika jozi. Maneno ya Kiduruma yatangulie kisha ya Kiswahili. Kisha awaulize wanafunzi kusoma maneno ubaoni na wayatafsiri kwa Kiswahili. Maneno yaliyotafsiriwa, mwalimu ayaandike ubaoni. Baadaye, mwalimu aoneshe uhusiano katika kiambishi {NA} kinachorejelea wakati uliopo. Mwalimu awaulize wanafunzi

waandike maneno zaidi ya Kiduruma kwenye

madaftari yao yenye viambishi vya wakati uliopo {NA} kisha wayatafsiri maneno hayo kwa Kiswahili. Kwa kuwa Kiduruma na Kiswahili hutumia kiambishi {na} katika kurejelea wakati uliopo, hali hii itawarahisishia wanafunzi ujifunzaji.

Aidha, ilibanika kwamba kuna mwingiliano katika Kiduruma na Kiswahili katika viambishi vya kuonesha hali ya mazoea katika vitenzi. Katika Kiswahili ni kiambishi {HU} na Kiduruma hutumia

{U} ambacho hupachikwa mbele ya kitenzi ili kuonesha hali ya mazoea. Kwa mfano, maneno 12 ya wanafunzi ambao hawazungumzi Kiduruma

yalionesha mfanano katika kurejelea hali ya mazoea. *Jedwali 8* linaonesha mifano ya hali ya mazoea katika Kiduruma na Kiswahili.

Jedwali 8: Hali ya mazoea

Kiduruma	Kiswahili
Paka un wa maziya	Paka hun wa maziwa
Fisi ur ya nyama	Fisi hul a nyama
Nyama ub uruswa ni makaphage	Ndege hub ebwa kwa mabaya yake

Kutokana na mifano hii ni dhahiri kuwa, Kiswahili na Kiduruma hutumia viambishi tofauti katika kurejelea hali ya mazoea lakini mpangilio wa maneno na jinsi ya kuambisha vitenzi ili kuleta maana ni mmoja, hali inayoleta mfanano katika lugha hizi mbili. Mwanafunzi Mduruma mwenye ujuzi wa kurejelea hali ya mazoea katika Kiduruma, anaweza kuhamisha ujuzi huo ili kujifunza hali ya mazoea katika Kiswahili.

Ujifunzaji wa Mnyambuliko wa Maneno

Ujifunzaji wa mnyambuliko wa maneno ni muhimu kwa wanafunzi wa lugha, kwani husaidia kuelewa jinsi maneno yanavyoundwa hali inayoweza kusaidia katika kuongeza uwezo wa kujifunza maneno mapya. Kufundisha mnyambuliko wa maneno kunahusisha kufundisha wanafunzi jinsi ya kugawa maneno katika vipande vidogo na kuelewa maana ya kila kipande (Tsangwa, 2017).

Vilevile, data ilionesha kuwepo kwa uhusiano katika mofolojia ya mnyambuliko wa vitenzi vya Kiduruma na vya Kiswahili. Mfanano huo ulibainika kupitia utaratibu wa kupachika viambishi kwenye mizizi ya vitenzi ili kuunda maneno ambayo yana fahiwa za maana zaidi ya neno lililonyambuliwa. Mifano kutoka kwa insha za

wanafunzi wanaozungumza Kiduruma na wasiozungumza Kiduruma ilibainisha maneno yalionesha mfanano wa mnyambuliko wa vitenzi katika Kiduruma na Kiswahili.

Katika Kiswahili, mnyambuliko wa vitenzi ulitokea katika hali mbalimbali kama vile kutendeka, kutendeanana, kutendewa na kutendwa. Kwa mfano, katika mzizi {imb-} unaweza kunyambuliwa katika hali mbalimbali kama vile [imbika], [imbia], [imbiwa] na [imbwa], kama ilivyodhihirika katika maneno 12 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Katika Kiduruma na Kiswahili mofolojia ya mnyambuliko wa vitenzi hudhihirika katika mashina ya vitenzi yanapowekwa viambishi bila kubadili maana ya neno bali kuonesha maumbo tofauti tofauti ya neno hilo. Kuna mfanano katika utaratibu na namna ya kupachika viambishi katika vitenzi ili kurejelea hali mbalimbali za vitenzi hivyo. Kwa mfano, katika Kiswahili shina la kitenzi {pik-} linaweza kunyambuliwa katika hali mbalimbali kama vile [pikika], [pika], [pikwa], [pikapika], [pikisha] hali hii pia inadhihirika katika Kiduruma ambapo shina la kitenzi {ih-} (itika) linaweza kunyambuliwa katika hali kama vile [ihika], [ihiwa], [iha], [ihikakaihika]. Tazama *Jedwali 9* kwa mifano zaidi.

Jedwali 9: Mifano ya mnyambuliko wa vitenzi katika Kiswahili na Kiduruma

Kiswahili					
Mzizi	tendwa	tendewa	Tendea	tendeana	tendesha
imb-	imbwa	imbiwa	imbua	imbiana	imbisha
chez-	chezwa	chezewa	chezea	chezeana	chezesh
it-	itwa	itiwa	itia	itiana	itisha
Kiduruma					
tsek-	tsekwa	tsekerwa	tsekera	tsekerana	tsesa
tin-	tinwa	tinirwa	tinira	tinirana	tinisa
iy-	iya	iyirwa	iyira	iyirana	iyisha

Kutokana na *Jedwali 9* ni dhahiri kuwa mnyambuliko wa maneno katika Kiswahili na Kiduruma hutokea katika hali mbalimbali. Hata hivyo, mnyambuliko huu hauwezi kubadilisha kategoria ya neno bali hupanua tu fahiwa za neno husika. Mifano maneno katika insha za wanafunzi yalidhihirisha kuwa, Kiduruma pia kina mnyambuliko wa vitenzi kama ilivyo katika Kiswahili. Viambishi huwekwa katika shina la vitenzi ili kuleta maana ya ziada ya kitenzi bila kubadilisha mana husika. Kwa mfano mzizi wa {ri-} unaweza kunyambuliwa katika hali kama vile [rira], [ririra], [rizwa], [ririka], [riza] kama ilivyobainika katika maneno 289 yaliyoandikwa na wanafunzi wanaozungumza Kiduruma. Vilevile, ni dhahiri kuwa, mnyambuliko wa maneno huwa na uamilifu wa kisarufi na neno ambalo hupatikana baada ya mnyambuliko huwa haliwezi kuwa leksimu au kuonekana kuwa ni neno tofauti na lile neno la awali kama anavyoeleza Mgullu (1999) kuwa:

“Matokeo ya mnyambuliko wa maneno huwa si kupata leksimu mpya bali kuongeza maana fulani ya kisarufi katika neno lilo hilo” (Mgullu, 1999, uk. 96).

Katika ufundishaji darasani, tunapendekeza kuwa mwalimu anaweza kuelekeza ujifunzaji kupitia chati yenye maneno yanayoonesha mnyambuliko wa vitenzi katika Kiduruma na Kiswahili. Mwalimu awaulize wanafunzi kusoma vitenzi vilivyonyambuliwa katika hali mbalimbali kwenye

chati. Kisha, mwalimu awaulize wanafunzi kutaja vitenzi mbalimbali katika Kiduruma ambavyo vinaweza kunyambuliwa katika hali mbalimbali. Baadaye, awaelekeze wanafunzi kunyambua vitenzi hivyo kwa Kiswahili. Kwa kuwa Kiduruma na Kiswahili hutumia mchakato sawia katika mnyambuliko wa vitenzi, itamuwa rahisi mwanafunzi wa Kiduruma kujifunza mnyambuliko wa vitenzi katika Kiswahili kuliko yule ambaye si Mduruma.

HITIMISHO

Makala haya yamebaini kuwa kuna mwingiliano katika mofonolojia ya Kiduruma na Kiswahili kupitia miundo ya silabi, fonimu zikiwamo konsonanti, irabu na nusu irabu, ngeli, njeo na mwingiliano katika mofolojia ya mnyambuliko wa maneno. Tasnifu ya Makala haya ni kwamba, uhusiano wa kimofonolojia kati ya lugha mbili zinazoshabihiana kimuundo ni wenzo unaoweza kufaidi mchakato wa ujifunzaji na ufundishaji, hasa wa sarufi ya lugha ya pili. Makala yameonesha namna mwingiliano huu unaweza kuchangia katika ujifunzaji wa sarufi ya Kiswahili. Makala yamependekeza jinsi mwalimu anavyoweza kuelekeza ufundishaji na ujifunzaji darasani kwa kutumia mofonolojia ya Kiduruma ili kufundisha sarufi ya Kiswahili.

Vilevile, kutokana na matokeo hayo, uchunguzi huu unapendekeza kwamba, katika eneo la utafiti ambapo asilimi kubwa ya wanafunzi ni

Waduruma, mofofonolojia ya Kiduruma itumiwe kama wenzu wa ujifunzaji wa vipengele vya sarufi ya Kiswahili. Wamalwa et al. (2021) wanaeleza kuwa matumizi ya lugha asili kama wenzu wa kujifunza lugha ya pili yanalandana na mapendekezo ya tume ya Gachathi (1976) na tume ya Koech (1999) kuhusu lugha ya kutumiwa kama wenzu wa ufundishaji katika miktadha ya jamii ambazo zina lugha moja. Hata hivyo, mapendekezo hayo hayajatekelezwa kikamilifu. Utekelezaji wa mapendekezo hayo utaweza kuwa na manufaa katika utafiti huu.

MAREJELEO

Agull, N. (2016). *Mifanyiko ya Kimofonolojia ya Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga Kakamega Kenya*. Egerton University: Unpublished Masters Thesis.

Akbari, R. (2007). 'Reflections on reflection: A critical appraisal of reflective practices in L2 teacher education.' *System* 35: 192–207.

Bell, J. (2007). 'The trouble with questionnaires', in M. Coleman and A.R.J. Briggs (eds) *Research Methods in Educational Leadership and Management*, 2nd edn. London: Sage Publications.

Garret, A., & Blevins, J. (2018). *Analogical Morphophonology*. *Journal of African Studies*, 18-27.

Griffiths, J. B. (1935). *Glimpse of Nyika Tribe: Waduruma*. Kwale: Bible Transilation & Literacy.

Hamad, S. (2011). *Tense and Aspect Representation in Standard Swahili and Kipemba* (Tasnifu ya Uzamili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam - Haijchapishwa).

Hooper, J. (1971). *Introduction to Generative Phonology*. New York: Academic Press.

Hooper, J. (1971). *Introduction to Generative Phonology*. New York: Academic Press.

Khasinah, S. (2014). Factors influencing second language acquisition. *Journal of mordern linguistics*, 3, 18-27.

Larsen-Freeman, D. & Anderson, M. (2011). *Techniques and Princips in Language Teaching*. Great Clarendon Street: Oxford University Press.

Manundu, A. K. (2019). Uchanganuzi wa Athari za Kimofonolojia Miongoni mwa Wanafunzi wa Kisomali Wanapojifunza Lugha ya Kiswahili. *Unpublished Masters Theisi: Pwani University*.

Mgullu, R.S (1999). *Mtalaa Wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.

Otiende A. M (2013). Athari Za Kimofonolojia Za Kiolusuba Katika Matumizi Ya Kiswahili Sanifu Kama Lugha ya Pili. *Tasnifu iliyowasilishwa katika Chuo kikuu cha Nairobi*.

Rutagwerela, D. (2019). Nadharia ya Fonolojia zalishi: Asili, Malengo na Changamoto zake. Dar es Salaam: TUKI.

Saunders, M., Lewis, P & Thornhill, A. (2009). *Resaerch Methods for Business Students*. Pretence : Hall Publications .

Sharabil, A. B. (2017). *Tofauti za Kimofonolojia baina ya Kipemba kaskazini na Kipemba cha Kusini*. University of Tanzania: Unpublished MA Thesis

Tsangwa, J. K. (2017). Ukopaji Maneno ya Kiswahili Sanifu kutoka Lugha ya Kigiriama: Michakato na Kanuni za Kifonolojia. *Pwani University: Unpublished Masters Thesis*.

Walsh, M. (1992). *People and the Environment in the Western Indian Ocean: Mijikenda Origin*.

Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/284574938>.

Wamalwa, E. W., Mohochi, E.S., & Odeo, I.I. (2021). Language Attitudes and Kiswahili Language Learning in Primary Schools in Kenya. *Journal of Education and Practice*, 170-171.

Willis, J. (2018). *The Mijikenda and Mombasa to C.1930*. (PHD thesis: Oriental and African studies University of London-Unpublished).